

A próza szabadságharca

Bori Imre

A vers ellenforradalma

A mióta az 1200-as években egy névtelen pap megállt a gyászoló gyülekezettel egy sír előtt, hogy elmondja búcsúztatóját, az immár halhatatlan „Látjátok, feleimet” s fennmaradt szövege, az első magyar nyelvű prózai szöveg, a magyar prózairodalom mellé odaszegődött a szóbeliség, hogy szinte mindmáig árnya s kibontakozásának kerékkötője legyen. A szóbeli előadás hatása legyőzte az ambiciózus Anonymust is, aki pedig úgy tartotta igen jogosan, hogy „ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regősök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna”, és aki előtt az írásbeliség egy magasabb formája lebegett: az irodalomé, még ha az hangsúlyozottan nemesi, oligarchikus előjelű volt is, s a gesta-irodalom egészen a XVI. századig, a megváltozott formák mellett, minduntalan arra kényszerült, hogy áldozzon a szóbeliség oltárán is, ezt tette Kézai Simon s ezt a XVI. századi Heltai, s nyomait egészen Mikesig és az erdélyi emlékirat-írókig kísérhetjük. A középkor irodalmának magyar nyelvű ága, az ún. kolostori irodalom, szinte egészében a szóbeliség és az előadás formáinak stílusjegyeit őrzi, műfajai is nagyobb részt a szóbeli közlést támogatják és tükrözik, az előtérben *hallgatóközönség* áll s nem *olvasóközönség*. A Mátyás-kori reneszánsz közjáték is ilyen volt, nem csoda tehát, hogy

még a hangsúlyozottan literáris hajlamú Galeotto Marzio is „Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről” ír könyvet — az első világi jellegű anekdotás könyvét a magyar irodalomnak.

A prózának ez az „elszöbelisedése” a XVI. században tovább tart, amit a könyvnyomtatás szélesebb körű elterjedése, a megnövekedett könyvprodukciónak sem tudott megakadályozni. Nem tartható véletlennek, hogy a korszak két legnagyobb prózaírója: Heltai Gáspár és Bornemissza Péter műfajai a mesék és a prédikációk, hiszen szemük előtt hallgatóközönség lebegett írás közben is. Ez a tény a maga módján rányomta a magyar prózairodalom egészének alakulására is a maga bélyegét, s döntő módon befolyásolta jellegét, a prózai műfajok formálódását — a kifejezés egy alacsonyabb szintjét rögzítve, amely nemcsak zsákutcába juttatta ezt a fontos kifejezési módot, de a maga módján a gondolat éltető nedvei elől is elzárta azt, akadályozva például a prózai kifejezést oly kedvelő műfajok tisztább válfajainak kristályosodási folyamatát (a regény és a novella ellenében pl. az emlékirat és az anekdotikus elbeszélést kedvelve).

Anélkül, hogy a teljességre tartanánk számat, a szóbeliség eluralkodásának néhány következményét itt is érinthetjük, hogy legáltalában nagy vonalakban jelezzük azt a problémakört, amely egy ilyen vizsgálódást körül foghat, lévén ez a terület eddig alig érintett, hiszen a magyar irodalomtudomány a realizmus „csodaszarvasát” üldözve a magyar irodalom egész történeti folyamatában, sok alább említésre kerülő jegyet a magyar irodalom nagy eredményeinek könyvel el (lásd: *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. Bp. 1956). Ide sorolhatjuk, jobb kifejezés híján, a prózai kifejezés elparlagiasodását, Az érvelés dialektikájának a szóbeli vita követelményei alá rendelése nagyon szembetűnő jegy itt, s gondoljunk csak arra, hány évszázadon át visszhangzott a magyar irodalom az ilyen vitáktól! A XVI. és XVII. század hitvitái, a XVIII. és különösen a XIX. század szónokai jelzik a prózai kifejezés-stílus állandó kapcsolatát az élőbeszéddel. Ezek után az is világos, hogy a magyar prózai nyelvből hiányzik az érvelő elvontság, az absztrakció, a gondolat nehezebben követő útjának járása (melyhez közvetlenül kapcsolódik a magyar filozófiai műnyelv hiánya annak következtében, hogy a magyarországi filozófiai irodalom a könnyebben használható latinra szorult olyan korokban is, amikor azt már az anyanyelvűség máshol meghódította), ellenben bővelkedik abban a jelenségben, amit az irodalomtudomány a részletek realizmusának szokott nevezni. Az előadóstílus képletes, hiszen a mondani-valót az élőbeszédre kell bízni, szimpla módon realiztikusnak kell lennie, a szemléltető betéteket a hallgatóság közvetlen környezetéből kell kiragadnia, mert csak így tudja megértetni magát, s ez olyankor is feltűnik a magyar prózairodalomban, amikor értekező prózáról van szó. Jól szemlélteti ezt Széchenyi István esete, aki nem retorikus fordulatokban, hanem könyvekben gondolkozott és vitázott, hogy „leereszkedjen” közönségéhez, prózáját kénytelen „realisztikus” apró miniatűrökkel teletűzdelni (sok közöttük anekdota). Az ilyen tendenciák kizárják a prózából az elmélkedést, ilyen nyelven nem lehetett filozófnálni, analizálni, nem szólalhatott meg az a szubjektív hang és maga-

tartás sem, amely különben latens állapotban ott él az elmúlt századok prózairodalmában — gondoljunk Bornemissza Péter műveire, a posztillák és különösen az *Ördögi kísértetek* című könyvére, amelyben például a „kommentált bibliai szövegek irodalmi és művészi becsű elbeszélés-vázlatok és töredékek” (Nemeskürty István: *Bornemissza Péter az ember és az író*. Bp. 1959). A magafeltárukozás, egy irodalmibb viszonyulás vált lehetetlenné, mert egy egyszerű „objektívizációt” kényszerített az íróra, s az például Balassi szerelmes daloskönyvét is elfeledtette és az emlékiratirodalom jellegét is befolyásolta, megfosztva azt a konfesszió melegétől.

Egy másik, tanulságokat tartalmazó jegye az elmúlt korok prózájának a kevés számú olyan prózai szöveg, amely elsősorban szép-irodalmi igényű, s ha van ilyen, akkor az legnagyobbreszt fordítás, amelyet a magyarító a didaktikaiság, oktató jelleg, moralizálás felé sarkít. A fordításokkal kapcsolatban pedig szembetűnő a középkori Európa kivirágzott utóélete Magyarországon még a XVII—XVIII. században is. Nem kell másra, mint arra gondolni, hogy az 1695-ben megjelent *Háromas história*, a XVIII. század legnépszerűbb olvasmánya, középkori irodalmi ízlést tükröz, lévén e könyvben Nagy Sándor históriája, a „rómaiak viselt dolgai” és a trójai háború története, három terület, amelyet a középkori képzelet oly szívesen kalandozott be, s amilyent például 1200 körül Magyarországon is szereztek (Anonymus, aki így vall: „Midőn hajdani iskolai tanulmányon együtt voltunk, és egyforma iparkodással olvastuk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frígiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem...”). Vagy gondoljunk a *Salamon és Markalf* című népkönyvre, a különféle Fortunatusok és Pontianusok történetére, a megmagyarított középkor oly kései termékeire, amelyekről még egy Beöthy Zsolt is így kényszerült nyilatkozni: „A merevség, vontatottság, mely Pontianust jellemzi, bizonyos mértékig utódainál is feltalálható. Úgy tetszik, mintha egy szoknyás alak rozsdás páncél fegyverzetben lépne elénk s a ruha könnyed suhogása helyett a vasöltözet csikorgását, recsegését hallanók.” (Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. 1886. I. 102. old.) Így terjednek el a máshol már elnyűtt, kopott és kikopott műfajok, s válnak ízlés és gondolkodás megszabó tényezőkké, mintegy mesterségesen tartva fenn a hősi, vallásos, lovagi és középkori szerelmi jelleget az irodalomban, kizárva a próza területéről a „hétköznapi” mozzanatát s vele a próza-irodalom igazi alapját: a polgári életet s mindazt, amit ez az életforma jelentett: individualizmust, intellektualizmust, az élet szervesebb látásmódját, lélektaniséget, végső fokon elszakadást a középkortól s az irodalom öntörvényeinek szabadabb szárnyalását, olyan korban, amikor Európa a középkor „kollektívebb” tudata helyett az individualizmus izgalmas útját járta már, elvetve a „hallott szöveget” és ápolva, terjesztve a „látott irodalmat”: az ember és a könyv szép kapcsolatát.

Így maradt a próza a magyar irodalomban szinte mindmáig másodrendű műfaj, hiszen ismerjük a szívesen hangoztatott gondolatot, hogy

a magyar a „lira népe”, sőt még a játékszín s vele a drámairodalom (amely különben ugyanazokkal a problémákkal küszködött, mint a próza) is nagyobb figyelmet kapott, hiszen még országgyűlések ügye is volt, „nemzeti ügy”, a próza „Hamupipóke volta” ellenében. Nem nehéz felfedni az összefüggéseket itt sem: csak a prózai szöveg kötött leginkább a könyvhöz: a líra és a dráma könnyen elszakadhatott, lévén a líra dalolt vers s a játékszín látványos közlésforma. A magyar műveltségben pedig, emlékezhetünk az írók panaszaira, az olvasás aránytalanul kis szerepet töltött be, hiszen még Petőfi „magyar nemese” sem „írt és olvasott”! Amit Kármán festett *A nemzet csinosodása* című tanulmányában a művelődés korabeli állapotairól, az a műlra éppen úgy fényt vet, mint a Kármán utáni időkre: a magyar művelődés csak a múlt század negyvenes éveiben mutat némi előrehaladást a megnövekedett igényben s a „művelt emberfő” Széchenyi hirdette eszményében. Különb, mennyire érvényes ez az irodalmat is befolyásoló s Kármán festette kép: „Bizonyosága voltam sok külföldi főiskolákat megjárt ifjak rakodt és széles esméreteiknek. De alighogy hazatértek amazok ősi mezejeikre, nem tudom micsoda kimagyarázhatatlan elalélés foglalta el őke. A könyvtárt fegyverek tolták ki, a széptudományokat a vadkergetés, az elmékedést az agarászat...” Íme a fogódzó, ha a próza szomorú sorsának okait kutatjuk a történelem távlatából. Nem lesz tehát véletlen, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század kezdetén a magyar felvilágosodás mozgalma, Kazinczy nyelvújítása, az új stíluseszmény éppen a prózával, s mondjuk ki, az Európához kapcsolódó prózával akarja a gátakat áttörni, hogy az új magyar irodalom a prózában dobban nagyot, s nem nélkülöz tragikus jelleget az a tény, hogy az 1820-as években a költészet viszi majd diadalra — sok előjelét fonákjára fordítva —, polgári forradalmi eszményekből nemesi reformkort képezve. A stílus és a nyelv korlátaira nem a költő, hanem a prózaíró s regényt fordító írók figyelnek fel. Kazinczy magyarított szentimentális regényében, a *Bácsmegyeinek össze-szedett leveleiben* hirdeti meg az irodalom egy irodalmibb programját („mert én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is, egyedül artistának tekintetni; aki a táblán nem a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét s tüzet nézi”), de a próza hirdeti meg nemcsak az irodalom új elveit, hanem az mutat példát is a Kazinczy emlegette „belletrista románjainak” sokat nyújtó lehetőségéről a *Fanni hagyományai*ban. S azzal, hogy megállapítjuk: Kármán után a *Himfy szerelmei* következnek, a próza kérdése egy újabb körét kell érintenünk, azt, amit a címben a vers ellenforradalmának nevezünk.

Az eddig többször emlegetett „szóbeliség”, „hallott irodalom” a prózával kapcsolatban újabb nyomós érvet kap, ha arra mutatunk rá, hogy az irodalomban uralkodó „szóbeliség” nemcsak elsorvasztotta a prózai formákat, de annak témáit átjászotta a versbe, a szóbeliséghez még inkább kötött formába, s így mintegy kisajátította az epikának prózához kapcsolódó megnyilatkozásait. S ha most nem részletezzük is a régi magyar költészet epikus elemeit és témáit, a líra epikától duzzadt jellegét (gondoljunk csak a XVII. és a XVIII. század vers-folyamára), arra azonban rá kell mutatnunk, hogy ezek az évszázadok meg-

verselték még az eredetileg prózában írt témákat is: biblia, novellaképzőphistóriák például. A XIX. század csak betetőzi ezeket a korábbi kezdeményeket, amikor a költői kisepika válfajai, akár csak a nagyepika, egészen Arany Lászlóig vagy Ady Endréig a versesregényt ápolja, vagy századunk derekán egy Juhász Ferenc életművében az eluralkodott elbeszélő költészet jelenik meg kiabáló anakronizmusként.

A magyar irodalomtudomány a XIX. század kapcsán lelkesen beszél a kor nagyszerű „lírai realizmusáról” s olyan nevekre hivatkozhat, mint Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Petőfi, Arany János. Helyzetdalok, zsánerdalok, humoros zsánerképek, balladák, románcok, profán legendák, költői beszélyek, vagy a *Zalán futását* követő Vörösmarty-féle nagyepika, mint amilyen *Széplak* vagy a *Két szomszédvár* és a *Cserhalom* volt, a komikus eposz, a *János vitéz* és *Toldi* stb. — íme a prózától elhódított tartományai a magyar költészetnek, mindmegannyi novellatéma, regényterv sirja! Igaz, hogy a magyar költészet remekműveire kell emlékeztetnünk itt: a kisepika e százada a remekművek százada is, hiszen egy Vörösmarty, Petőfi, Arany tolla szántja mezejét, de nem szabad elfeledkeznünk e műremek árnyékában a nyomukban támadt pusztulásról sem: a próza elszalasztott pillanatáról. Szokás a magyar kisepika remekeivel kapcsolatban a francia és az orosz klasszikus realizmus alkotóit és alkotásait emlegetni, s a párhuzamok nem lennének teljesek, ha nem mondanánk azt is, hogy mi sem bizonyítja jobban a magyar irodalom torz fejlődését, mint a vers felé történt súlypont-eltolódás, hogy a próza témái a vers formanyelvében kénytelenek megjelenni. Gondoljunk csak Arany Jánosra, aki egyik legismertebb balladájának, a *Tengerihántásnak* témáját előbb prózában írta meg, formás novellát szerzett (*Egy egyszerű beszélyke*), vagy Ady Endre esetére, aki Földessy Gyula szerint sok versének alapeszméjét „amint ez nála feltűnően gyakori” — prózában már előbb megírta (konkrétan a *Halál a síneken* című versről és a *Vörös felhők* című novellájáról van szó). Tovább fűzve ezt a gondolatot, azt is megjegyezhetjük, hogy a XIX. századra különösen jellemző a költők meg-megújuló kísérlete a próza, különösen pedig az elbeszélés területén. S nem kontár módon teszük ezt: a magyar elbeszélés-irodalom legjava éppen az ő tolluk alól kerül ki, nemcsak formásak ezek az írások, de a magyar elbeszélés fejlődését vivők is!

A vers tehát a XIX. században győzelmet aratott a próza fölött, de ez kétes győzelem volt! Egyszerre két síkon is megfigyelhető a prózai témák behatolása, felszippantása nyomán támadt vers-válság. Az egyik: a verses epika múltidős jellege nemcsak a romantikus magyar költészetben, amelyben a múlt felé fordulás mintegy belső jellegéből következett, hanem a századvégiben is, s amikor például Arany Lászlónál meg is küzdött a verses epikával az időszerű mondanivaló, nyelvében, kifejezési eszközeiben megmaradt a magyar kisepika hagyományos körében. Ismét csak Beöthy Zsoltot idézem, aki nem idegenkedett az effajta irodalomtól, maga is megidézve a volgai lovas fata morganáját: „Mindketten epikusok (ti. Vörösmarty és Arany), annak a műnemnek a művelői, mely nemcsak természetnél fogva vonzódik a régieshez, hanem amelynek a mi költészetünkben leggazdagabb

a tradíciója. A magyar epikus egész természetesen s mintegy önkénytelenül írhatja, amit »egy-egy régi levélen írva talált«, neki vannak régi levelei.” (Beöthy id. mű 100. old.). Más szóval, a XIX. századi epika ugyanazt folytatta egy magasabb szinten, ami az elmúlt koroktól hagyományozódott rá, így a jelenről csak áttételekkel szólhatott. A másik a líra síkján mozog már: megfigyelhető a lírai versek epikus telítődése is, amely ugyan lehetővé tett egyfajta lírai objektívizálódást, másfelől a líra olyan elemeit szorította periférikus rétegekbe, amelyek a lírai hős közvetlenebb megnyilatkozását hordozhatták volna: a líraiságot és a gondolatot, a befeléfordulás rezzenéseit. Ha azt tapasztaljuk, hogy a magyar költészet „ódonabb” egy fokkal, mint amit a kor és a költői tehetségek feltételeznek, ezekben a mozzanatokban is kutathatunk okai után.

A magyar elbeszélésirodalom egy gyűjtemény tükrében

A próza a magyar irodalom mostohagyermeké tehát, évszázadokon át „szolgáló lánya” a versnek, az „örök másodrangú műfaj”, amely a verses műfajok árnyékában tengődött, az irodalom terített asztalának morzsáit szemezgetve. S ez a tény az elbeszélésre éppen úgy vonatkozik, mint a regényre vagy a tanulmányra. Valamennyien jellegzetesen XIX. századi termékek, s szoros kapcsolatban állnak a folyóiratokkal, mintha csak ezek hozták volna létre őket, a magyar verses kisepika termékeivel egyetemben. A magyar novellairodalom kutatója, Szinnyei Ferenc szerint az első eredeti magyar novella 1818-ban jelent meg, kései indulását pedig (de megelőzve a regényt!) hosszú ideig tartó tapogatózás követte: a magyar írók aránylag nehezen barátkoztak meg a német irodalomból átplántált műfajjal, ellentétben a balladával, amely gyorsan elhatalmasodik, különösen, ha arra gondolunk, hogy szinte intézményesen népszerűsítette a kor irodalmi intézménye a Kisfaludy Társaság (Turóczi-Trostler József szerint az 1837, 1838, 1839, 1840-ben hirdetett balladapályázatra 104 ballada érkezett be). A megjelenését követő 18 év alatt mindössze 300 eredeti novellát tart számon az irodalomtudomány, amely „hihetlenül csekély szám a későbbi évek nagy novellaterméséhez képest” — miként Szinnyei Ferenc megállapítja. Ugyanakkor Szinnyei Ferenc statisztikája azt is megmutatja, hogy nehezen tudott érvényesülni a novella „novella-jellege”, „újdonsága”; az, hogy éppen a novella ígéri talán a legizgalmasabb utazást a kor „hazai rejtelmibe”, emberi vegetációjába. Szinnyei Ferenc szerint „A történeti tárgyúak száma a jelenkoriakét felülmúlja az 1822., 1824., 1825., 1826. és 1827. években. 1828-tól kezdve a jelenkori tárgyúak uralkodnak 1835-ig, a három utolsó évben rendkívüli emelkedést mutatva. 1832—35-ig 93 történeti és 177 jelenkori tárgyú novella jelenik meg.” (Szinnyei Ferenc: *Novellairodalmunk Jósikáig*. Irod. Közl. 1911.), s bennük feltűnő a vígnovellák nagy száma (a tárgyalt periódus termésének 65,1%-a vígnovella).

Ezeket a tájékoztató adatokat előrebocsájtva, a magyar novella-irodalom egész történetén végighúzóó anekdota jelleget vehetjük szemügyre, ebben látva a magyar novellairodalom kérdéskörének központi problémáját, ugyanakkor az anekdotázó előadásmód s az artistikusabb, tartalmasabb, európaibb szintű szemlélet, írói magatartás küzdelmének is felfoghatjuk ezt a történetet. E kettősség s e küzdelem, lapozzunk bárhol is a magyar elbeszélési irodalom gyűjteményébe (*Magyar elbeszélők. I—IV. köt. Bp. 1961. Válogatta Illés Endre*), mindenütt szembetűnik: az első jelentve az átlagos eredményt, a magyar novellairodalom tengerszintjét, a második a művészi többletet, végső fokon — a művészt. Vagy divatos műszóval: az első a „realizmus”, a másik többé-kevésbé a tagadása annak.

A XIX. század kétségtelenül az anekdotát kapta örökségül a régi magyar prózairodalomtól — Hermányi Dienes József: *Naggyenyedi Demokritusát*, a „hétköznapiok e krónikáját”, ahogyan Klaniczay Tibor, e könyv tudós ismertetője jellemzi. Érdeme, hogy „kiszabadítja az elbeszélést az emlékirat keretéből”, tehát önállósítja, módszerével ugyanakkor a szóbeliséghez is köti, a „látott és hallott” dolgokhoz, s ezzel mintha előre is vetné a magyar novella útját: a töretlen anekdotázást egészen napjainkig; mintha meghúzná a novellairó horizontját is, a kört, amelyben mozoghat: az ember külsőségeiben is megnyilatkozó életfunkciói, a látható élet, az elmesélhető külső történet, a figyelmet lekötő esemény, egyszóval az ember érzelmi és érzéki köre, ahogy Kolozsvári Grandpierre Emil egy tanulmányában emlegeti.

Mondanunk sem kell: ezzel az írói magatartás is felvette megszabó jegyeit: az emberi szívig még eljuthat valahogy, de a gondolatig már nem. Az író sajnálkozhat, merenghet is, részvétellel lehet hősei iránt, de a kritikusabb magatartást, különösen pedig az elemzést kerülnie kell, hiszen ha ezt teszi, az élet illúzióját tépi szét, a kedélytől fosztja meg írását, amely az anekdota legfőbb jellegzetességei közé tartozik. Az anekdota lényege: a mese, a történet minél érdekesebb előadása, szinte egy lélegzetvételnyi idő alatt, amíg a hőst megfogathatja az olvasó (értsd: hallgató) előtt, s várhatja a csattanóra készített történet hatását — legtöbbször a kacagását (gondoljunk a vígnovella nagy számára!) vagy az édesbús merengését. Stiláris eszközeiben, kompozíciójában is az élőbeszédhez alkalmazkodik — elemzésre sem mód, sem lehetőség nincs, egyszóval: az író igénye, irodalmi törekvése enged benne a „hallható irodalom” nyomásának, amely nyomás egészen a századvégig tartott, a XX. században pedig tovább él „műfaji hagyományként”, sőt: a realista tendenciák letéteményeseként is (lásd Király István Mikszáth-monográfiáját). S hordoz realista tendenciákat is, abban az értelemben, hogy a „látott és hallott dolgokhoz, eseményekhez” kapcsolódik, kielégíti a „részletek realizmusa” követelményét, de ami a legfontosabb: nem értelmezi s nem elemzi ezeket az eseményeket, lévén az író csak tolmácsa a csattanós történetnek, de nem szuverén alkotója is, a kedélye működik, nem pedig a képzelete és elemző kedve. Az anekdota s a belőle fejlesztett elbeszélés ilyen írói törekvéseket nem tesz lehetővé éppen határ-terület jellege miatt: elérte már az írásos lejegyzés fokát, de még mindig a mesélés stádium-

mában van, fél lábbal a szóbeliségben még. Illés Béla, aki 1959-ben egy egész kötetnyi anekdotával „gazdagította” a magyar irodalom amúgy sem szegényes készletét, könyve bevezetőjében (*Anekdoták könyve. Bp. 1959*) ezt írja: „Anekdotázni, vasúti kocsiban, vagy fehér asztalnál ülve anekdotákat mesélni, anekdotákat költeni és átkölni, továbbfejleszteni — nagy élvezet.” Tegyük hozzá: írni is, hogy bezárhassuk az anekdota körét, még egyszer rámutatva ihlető forrásaira, „kollektív” jellegére, arra az emberi környezetre és körre, amely magáénak vallotta, megkövetelte és terjesztette. Az anekdota szőrmentén ábrázolt világ és emberek, lelke pedig az élc. Az anekdota a felszín, a tett látható benne, de nem a lélek is, a szellem, a gondolat.

A magyar novellatermés sodra ez, gáttalan és parttalan. Ellenállásra nem talál — elemében érzi magát az az író, aki magáévá teszi szabályait, s ilyen szabály nem sok van. Felrajzolni ennek az elbeszélés-típusnak egymás kezét fogó írói sorát nem is szükséges: a magyar prózairodalom eminenseinek a nevét kellene felsorakoztatni, de szólni kell arról a másik tendenciáról, amely a novellában tisztultabb formát, művészi feladatot keresett, és írás közben ilyenent oldott meg. Mert a magyar elbeszélési irodalomnak van egy másik ága is, amely az anekdotát nem kedvelte, s az elemzés felé, vagy képelet játéka irányába tört. A lélektani problémák felvetése és elemzése Kölcsey és Kármán elbeszélésében jelenik meg, a képzelet munkája nyomán támadt szivárvány Vörösmarty mese-novelláiban — valamennyien méltó ősei lehetnek volna egy értékesebb, tartalmasabb, magasabb művészetet ostromló novelláírásnak, s jellemző, hogy elbeszéléseiket homály fedeti, bár elég csak a kor átlagíróit olvasni velük együtt: Garayt, Kuthy Lajost, Laukát, Degré, Kovács Pált vagy Bernáth Gáspárt, hogy feltűnjék Kölcsey és Vörösmarty novelláinak magasabb szintje, frissesége, művészibb volta, az az emberi többlet, amely az ő írásaikban hangot kapott, és amely szinte a XX. századig folytatókra nem talált. A köztudatból is kiszorította nevüket az anekdota-ár, amely Jókainál és Mikszáthnál tetőzött, emezek elejtett tollát pedig a századvégben egy Gozsdu Elek és Ambrus Zoltán, majd Cholnoky Viktor, Krúdy Gyula, Csáth Géza, általában a Nyugat körének másodvonalbeli alkotói, azután Kosztolányi, Babits, talán Nagy Lajos, a két háború között pedig egy Gelléri Andor Endre veszi fel, hogy nevekkal is illusztráljuk mondandóikat. Ezek az írók a novellában „azt az igaz pillanatot” keresték, „ahol a lélek megvethetné magát, hogy szabadon szökhessen föl otthonos magasságaiba.” (Babits: *Az angyal* című elbeszélésében.) Ezeket s a velük rokon hajlamú írókat nem a felszín érdekelte s nem az idill. Íme Krúdy Gyula vallomása: „Ha mindaz igazság, amit Susik a polgárházak belsejében látott — a fetrengő részegeket, lábujjhegyen járó, unokájukat takargató rezgő véneket; ha valóban látta a vastag kapuk, öles falak, gyermekfej nagyságú lakatok, szelelőlyukas ablaktáblák mögött ezüst- és aranypénzüket rakosgató öregeket; a poharuk mélyébe, bor pirosságába, az ittasság pendelyzagába merülő, régi szerelmeslevelek és arcképek felett bibelődő férfiakat; a növendékleány áhítatosan ajándékozott csókjait a hervadt anyának; az egerek cincogását az önfeledten, kitárt karokkal álmodozó özvegyasszonyok

körül; a sajtnak, kenyérnek, bornak, kolbásznak alvását az almáriomban; a lopott vagy zálogba vett ékszereknek éjjeli fénylését, az alvók nyögését, az álmodók hangjait, az éjfélkor felfakadó sebeket, öntépő gyönyörű vagy riasztó emlékeket, ölebek vakkantását, szolgálóknak alázatosságát, ágyak felett öregemberek meggörnyedt hátát, térdelését, imádságát; míg a szűz hajfonatát szétvetve forrón sóhajt álmában a takaró alatt... ha mindezt látta volna Susik, akkor többet tudott, mint bárki Magyarországon.” (Krúdy: *Kleofásné kakasa*) A magyar elbeszélés eme másik ága a „többet tudásnak” ilyen igényével jelentkezett: a lélektaniség hozta, a lélekelemzést, az analízist, a képzeletet szabadította rá a témára, és így várt eredményt, így alkotott művészetet, sorra megszólaltatva vagy sejtetve azokat a tendenciákat, amelyek a kortárs Európa novellairódalmát is izgatták, foglalkoztatták. Franz Kafka és akár Proust is felsejlik egy-egy novella olvastakor, ugyanakkor a változatok gazdagságával az elbeszélés sokarcúságát, sok lehetőségét tartogató voltát is megmutatták. Töretlen utakon bolyongtak, s nyomukban nem sokan indultak el: a mai magyar novella (lásd a *Tarka szöttek* című elbeszélésgyűjteményt. I—II. Bp. 1960) ismét holtpontra áll: az anekdotánál. A novella igazabb jellege csupán egy-egy nem nagyarányú életmű terjedelmében tudta feldobni magát, általánosabb érvényt szerezni nem tudott, mint ahogy nem tudta kiszorítani az anekdotázást sem, ellenben maga torzónak maradt, kezdeménynek, bimbóba fulladt virágnak.

Ha a magyar novella igazi útját követjük, akkor ezeknek a kezdeményeknek a felbukkanását, terebélyesedését kell követnünk, nem pedig a megszokás fémjelezte anekdotáét, amelynek mennyisége félelmetesen árnyékolja be a magyar prózairodalmat, a regényt is, nemcsak az elbeszélést. Illés Endre válogatása az anekdotikus tendenciákat helyezte előtérbe, nem pedig azokat, amelyek e műfaj lehetőségeit akarták megmutatni s keretét kitölteni. A jelen irodalma az anekdota mellett tett tanúságot, de a jövő bizonyára a művészetet választja majd, azt, amely Vörösmartynál és Kölcseynél mozdult, a századvégen erősödött fel, a *Nyugat* körében, majd egy Gelléri Andor Endre életművében érte el csúcspontját. De azt is kimondhatjuk, hogy messzebbre és magasabbra is eljutott volna, ha nem lebeg felette a „szóbeliség” kísértete s nem követi az anekdota árnya; ha a magyar prózairodalom hagyományos kereteiből kitörni akaró szándékai előtt nem áll a közlés, a kor jelenével szemben az epikus hagyomány.